ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА КОМПАРАТИВІСТИКИ

УДК 82.09.

Зарва В. А.,
доктор філологічних наук,
Бердянський державний
педагогічний університет

СТАНОВЛЕННЯ, ЕВОЛЮЦІЯ Й ОСОБЛИВОСТІ РОМАНУ ВИХОВАННЯ

Роман виховання як теоретико- і історико-літературна проблема до сьогодні хвилює багатьох дослідників як вітчизняного, так і зарубіжного літературознавства, не залишаючи осторонь і філософів. Простежимо витоки, розвиток, класифікацію, структурно-тематичні ознаки роману виховання. Становлення нового філософського погляду на людину і природу відкрило нові перспективи у сфері виховання та освіти, викликало дискусії. Емпірична теорія пізнання принесла справжні зміни в педагогіку, і просвітники скористалися цим. Завоюванням епохи Просвітництва стало і "відкриття дитинства, а точніше – його переоцінка на основі сенсуалізму і наукової психології" [10, 249]. Дитина перетворилася на об'єкт особливої турботи як матеріальної, так і моральної. Завдяки творам Ж.-Ж. Руссо, Е. Б. Кондільяка та іншим ученим, які з різних позицій готували цей ідейний переворот, Просвітництво немовби знову відкрило в дитині чистоту, життєву енергію.

Філософ Д. Локк відомий як теоретик англійської системи виховання, що передбачала поєднання фізичного, інтелектуального та морального виховання, причому для морального залучались положення християнської релігії. На думку Д. Локка, досконалість особистості обумовлюється вихованням і соціальним середовищем, яке має владу над людиною. Межа між раціоналізмом і емпіризмом була зумовлена різним розумінням сутності людини: емпірики запропонували ідею "tabula rasa" стосовно людського розуму, коли свідомість кожного новонародженого до зіткнення з матеріальним світом подібна до чистої дошки, на якій досвід може записувати будь-який зміст. У думці Д. Локка, який розглядав людину насамперед як продукт виховання, просвітники бачили, за визначенням А. Ліпатова, "(згідно з своєю моральною інтерпретацією суспільної проблематики) одне з важливих начал процесу руйнування старого і створення нового суспільства" [9, 119]. Ця теорія була засадничою для просвітницького розуміння етико-соціального перетворення суспільства.

Теоретик мистецтва, літературний критик, корифей німецького Просвітництва Г. Е. Лессінг обстоював принципи реалізму і народності у мистецтві. Особливо звертаючи увагу на виховну функцію мистецтва, він так у "Гамбурзькій драматургії" (1767–1769) визначив його головну мету: "Навчити нас, що ми повинні робити і чого не повинні; ознайомити нас з істинною сутністю добра і зла" [8, 133]. Завдання поета Г. Е. Лессінг розумів у розбудові творчих сил народу, у перевихованні людей, звільненні свідомості від різних упереджень і негативних нашарувань, вірив в

утвердження на землі ідеалів розуму й краси, у зв'язок істинно прекрасного з активною діяльністю людей.

Одним із перших кантіанців в історії естетики був просвітник, письменник і філософ Фрідріх Шіллер, який не тільки наслідував учителя, а й сперечався з ним. Під впливом філософії І. Канта Ф. Шіллер розробив власне етико-естетичне вчення ("Листи про естетичне виховання" (1793–1794), "Про наївну і сентиментальну поезію" (1795–1796) та ін.) про стосунки між прекрасним і піднесеним. У 1793 р. відбулася полеміка між І. Кантом та Ф. Шіллером щодо суті поняття "гідність" та його співвіднесення з естетичним. У статті "Про грацію та гідність" (1793) Ф. Шіллер, підтримуючи І. Канта в розумінні краси, естетичного смаку, моральності, водночас критикує його за надмірне протиставлення "дії за схильністю" "дії за обов'язком" – естетичного і етичного. У "Листах про естетичне виховання людини" Ф. Шіллер показав, що через естетичне ставлення людини до дійсності відбувається перехід від чуттєвості до розуму, примирення розуму з чуттєвістю. Він писав про необхідність вдосконалення людського розуму і про використання сили мистецтва для виховання звичаїв ("Театр, що розглядається як моральний заклад").

К.-А. Гельвецій досить послідовно обґрунтував положення про те, що моральна культура людей формується в процесі виховання. Цікавою є суперечка між Д. Дідро і К.-А. Гельвецієм щодо співвідношення виховного впливу суспільства на свідомість індивіда і природних схильностей. К.-А. Гельвецій вважав, що ідеї як зміст свідомості обумовлені суспільством, а розум формується вихованням, яке разом із зовнішніми обставинами здатні змінити людину. Проте Д. Дідро заперечував це. Ідеї відомих філософів знайшли відображення в літературі.

Типологія західноєвропейського роману епохи Просвітництва представлена у М. Соколянського такими жанровими модифікаціями, як роман виховання, "авантюрний", "роман великого шляху", психологічний, фантастичний [13]. Крім того, в англійській прозі зрілого Просвітництва були започатковані нові жанри – сімейно-побутовий психологічний роман (С. Річардсон), "комічна епопея" (Г. Філдінг), сатиричний роман (Т. Смоллетт).

Зупинимося на романі виховання, який є традиційним різновидом жанру роману. Існує значна кількість наукової продукції, присвячена генезису та еволюції цього жанру в різних літературах, його специфіці як роману, що розвивався протягом різних епох, починаючи з Просвітництва і до сьогодні включно, структурі цього жанрового різновиду, філософській і художній природі. Дослідники висловлюють деякий сумнів щодо чистоти жанру: приналежності того чи іншого роману до роману виховання, оскільки критерії розмиті й майже в кожному романі є елементи роману виховання. Так, роман "Історія Агатона" К. Віланда, на погляд Л. Д. Березіної, є також жанром психологічного роману, культурно-історичного, насамперед філософського і виховного.

Відомо, що жанр роману виховання виник у німецькій літературі в другій половині XVIII ст. в епоху Просвітництва, поширившись і в першій половині XIX ст. у зв'язку зі зміною ролі людини в суспільстві, появою у просвітників переконання про необхідність поліпшити природні дані людини через виховання, досвід, самовиховання. Відсталість

Німеччини і слабкість її буржуазії сприяли відтворенню в художній літературі питань виховання, смислу життя, призначення людини. Уперше термін “Bildungsroman або Erziehungsroman” використав у 1774 р. Ф. Бланкенбург, визначивши його як тип роману з домінуванням виховання і формуванням характеру героя. З часом цей термін Ф. Бланкенбурга одержав визнання. Поняття “роман виховання” запровадив до літературознавчого обігу німецький філософ Вільгельм Дільтей (1883–1911), який “перший осмислив роман виховання як історичний жанр, що знайшов своє найкраще втілення у "Вільгельмі Мейстері" Гете...” [12, 23]. До речі, деякі дослідники розмежовують поняття “Bildungsroman” (роман виховання), “Erziehungsroman” (виховний роман) і “Entwicklungsroman” – роман розвитку, інші вважають несуттєвими різницю між ними. У російському літературознавстві термін “Bildungsroman” перекладався і як “роман виховання”, і як “виховний роман”. Уперше в Німеччині XVIII ст. у праці “Versuch uber den Roman” (“Дослідженні роману”) Ф. Бланкенбург порушив питання про просвітницький роман, шляхи розвитку і формування його героя під впливом життєвих подій. До речі, літературознавець К. Г. Ханмурзаєв розрізняє типологічні моделі просвітницького роману виховання і романтичного, пояснюючи відмінність між ними принципово іншим поглядом на особистість, її призначення та можливості.

Сучасник Ф. Бланкенбурга Кристоф Мартин Віланд назвав цей тип роману “Seelengeschichte” (“історія душі”). Першим зразком жанрової форми виховного роману є “Історія Агатона” (1766) К. Віланда, який запропонував ідею всесилля людського розуму і полемізував з ідеєю опрощення, підкорення людини силам природи. О. І. Жеребін зазначає, що “Історія Агатона” “відтворює той етап розвитку німецької ідеології, коли раціоналістична конструкція ще не спростовується, але вже стає проблемою і потребує підтримки з позиції емпіризму” [4, 193]. У центрі твору – процес становлення особистості Агатона, впевненого, що справедливості можна досягти через морально-духовне самовдосконалення людини. К. Віланд демонструє обумовленість переконань і поведінки героя-ідеаліста обставинами його життя.

У Німеччині роман виховання також представлений такими творами, як “Історія життя Тобіаса Кнаута” (1776) І. Вецеля, “Мандри Франца Штернбальда” (1798) Л. Тіка, “Гіперіон, або Відлюдник в Греції” (1799) Й. Гельдерліна, дилогія “Роки навчання Вільгельма Мейстера” (1796) і “Роки подорожі Вільгельма Мейстера” (1829) Й. Гете, “Люцинда” (1799) Ф. Шлегеля, “Титан” (1800–1803) Жана-Поля Ріхтера, “Генріх фон Офтердінген” (1797–1800) Ф. Новаліса, “Житейські переконання кота Мурра” (1819–1821) Е. Т. А. Гофмана, “Зелений Генріх” (1855) Г. Келлера, “Бабине літо” (1857) Ф. Штіфтера, тощо. Роман виховання активно функціонував і в ХХ ст. Зокрема, це твори “Чарівна гора” (1924), “Іосіф і його брати” (1933–1943) Т. Манна, “Гра в бісер” (1931–1942, надрук. 1943) Г. Гессе, “Чудодій” (1957) Е. Штріттматтера, “Зупинка в дорозі” (1977) Г. Канта, “Бляшаний барабан” (1959) Г. Грасса та ін.

Проте виокремлюють і антироман виховання. Так, Герхард Майер до цього типу відносить “Flegeljahre” Жан Поля та “Життєві переконання кота Мурра” Е. Т. А. Гофмана, романи “Stopfkuchen” В. Раабе, “Peter Michel” Ф. Хуха, “Jakob von Gunten” Р. Вальтера та ін.

Роман виховання є специфічною для німецької літератури формою роману, структуру якого визначає процес формування характеру героя і виховання особистості (“Entwicklungsprozess”), що охоплює тривалий період часу – з дитинства і до фізичної та духовної зрілості – і завершується переважно тим, що герой втратив цілісність і наївно-дитяче світосприйняття, досягнувши в зрілому віці цілісності, внутрішньої гармонії та справжнього місця в житті. До речі, тривалий час цей різновид роману вважали “виключно німецьким феноменом”, про що нагадує С. Притолюк [12, 5].

У монографії “Романтизм у Німеччині” (Л., 1973) Н. Я. Берковський крізь призму філогенезу і онтогенезу розглядає проблему німецького роману виховання, що відрізнявся розкриттям того, як будується людина, як виникає особистість. У російському літературознавстві дисертацією, присвяченою німецькому роману виховання, була “"Роки навчання Вільгельма Мейстера" Гете – освітній роман Просвітництва” (Уфа, 2007) С. Гіждеу, де йшлося про вплив англійської романістики XVIII ст. та просвітницької ідеології на формування роману виховання. Далі розробляла теоретичні питання німецького роману виховання Р. Дарвіна, яка акцентувала на відмінностях виховного роману від біографічного або автобіографічного, сімейного, зазначила відсутність єдиного погляду на значення термінів “роман виховання”, “роман освіти”, “роман розвитку”, які використовуються переважно без диференціації. За наявності великої кількості праць з цієї проблеми, зазначає В. М. Пашигорєв у дисертації ”Роман виховання в німецькій літературі XVIII–XX століть. Генеза і еволюція” (Ростов-на-Дону, 2005), вона недостатньо вивчена в літературній науці, про що свідчить відсутність диференційованого підходу до вивчення жанрової специфіки роману виховання, різне трактування його філософської та художньої природи, термінологічна непослідовність й суперечливість, різна методологічна орієнтація. Німецькі вчені також зверталися до розвитку німецького роману виховання, його витоків. Це Меліта Герхард, Фріц Мартіні, Карл фон Моргенштерн, Юрген Якобс, Теодор Мундт, Рольф Зельбманн, Вільгельм Дільтей, Г. Г. Борхердт та ін.

Роман виховання часто називався ім’ям головного героя (“Вільгельм Майстер” Й. Гете, “Обломов” І. Гончарова, “Мадам Боварі” Г. Флобера та ін.) або родовим ім’ям (“Люборацькі” А. Свидницького, “Будденброки” Т. Манна, “Сага про Форсайтів” Д. Голсуорсі). Письменники звертаються до засобу концентрування дій навколо головного героя, показують одержані ним уроки життя. Поряд із зовнішніми подіями в житті героя існують більш важливі внутрішні чинники біографії, представлені духовними змінами і акцентуванням на виховному комплексі, де значна роль належить обов’язковим персонажам – учителям, наставникам (“Nebengestalten”), що направлятимуть виховний процес шляхом пізнання і попереджатимуть можливі помилки своїх вихованців. Внутрішній розвиток героя розкривається в зіткненнях із зовнішнім світом руйнівного зла, випробуваннях, у яких герой намагається опанувати себе, самовдосконалитись, рухаючись від індивідуалізму до суспільства і людей. Духовному зростанню сприяють пошуки правди, справедливості, ідеалу. Герой “третього стану” виявляється здатним служити високій ідеї та приносити користь своїй країні. Як правило, героєві такого типу просвітницького роману протиставляється

представник дворянського середовища і культури. Роман виховання XIX ст. відзначала широта світоглядних проблем.

Дослідниця А. Діалектова, аналізуючи романи виховання в літературі Німеччини середини XVIII століття, підсумовує систему ознак, що характеризують специфіку роману виховання: внутрішній розвиток героя, який розкривається у зіткненнях із зовнішнім світом; уроки життя, одержані героєм у результаті еволюції; зображення становлення характеру головного героя з дитинства до фізичної та духовної зрілості; активна діяльність центрального персонажа, націлена на встановлення гармонії й справедливості; прагнення ідеалу, що гармонійно поєднує фізичну і духовну досконалість; рух героя від крайнього індивідуалізму до суспільства тощо [3, 36–37].

У сюжетно-композиційній структурі роману виховання використовується метод інтроспективного зображення подій, допускається ретроспекція, принцип моноцентричної композиції тощо. Суттєвою характеристикою цього жанру вчені називають "біографічний час, який, на відміну від казкового та авантюрного, цілком адекватний реальному, але не завжди зіставлений з історичними віхами, вододілом у ньому служать покоління" [8, 493], він превалює над історичним часом.

І. Влодавська стверджує, що "хронотоп роману виховання типологічно стійкий, підпорядковуючись головній організуючій ідеї учнівства у життя, реалізація якого можлива тільки у часовій та просторовій протяжності" [2, 4]. Звідси виходить, що етапи розвитку героя обумовлюють циклічність розповіді. Зокрема, Л. Толстой виділяє чотири – дитинство, отроцтво, юність, молодість. Дослідниця, системно осмислюючи жанр роману виховання, спирається на аналіз типу героя та на характер конфлікту, наголошує на усталеній фабульній схемі з трьох компонентів: дитинство, отроцтво, розлучення з батьківським домом (тема "юнака на роздоріжжі", як у "Вільгельмі Мейстері" Й. Гете), роки навчання і подорожей та самовизначення героя при наявності позитивної програми, де обов'язковим для руху вперед є метод спроб і помилок. До речі, ці періоди життєпису героя притаманні не тільки роману виховання, тому необхідно звертати увагу на "зміст кожного з складових" [2, 6].

Структура роману виховання містить елементи інших жанрових різновидів роману – пригодницького, шахрайського, соціально-психологічного, філософського, сатиричного, подорожі. Відзначаючи типологічну близькість роману виховання з романом – сімейною хронікою, як правило, вчені зазначають, що "сімейна хроніка майже завжди є романом виховання, але роман виховання не завжди – сімейна хроніка..." [7, 495]. Ю. Попов стверджує, що "ідея виховання є одним з провідних і формотворних моментів нового європейського роману взагалі", а "характер героя набуває сюжетного значення" [7, 493]. Суттєву роль у вирішенні проблем, що розробляються в романі виховання, відіграють автобіографічні моменти, якими цей тип близький до біографічного роману і які підсилюють особисте начало в розвитку цього жанрового різновиду. Домінування форми оповіді від третьої особи сприяє розміреній, повільній нарації, переважно хронологічно послідовній.

Цікавими є думки Н. Осіпової, кандидатська дисертація якої ""Девід Копперфільд" Ч. Діккенса і "Пенденніс" У. Теккерея – два варіанти виховного роману" (М., 2001) була присвячена англійському роману виховання Ч. Діккенса і У. Теккерея. Дослідниця

виділила чотири міфологеми в романі вихованні: ініціації (мотив випробувань), загубленого раю (мотив втрати ілюзій), блудного сина і пошуків чаши святого Грааля (мотив духовних пошуків і сумнівів).

Завдяки англійському письменнику Л. Стерну (роман “Життя і думки Трістрама Шенді, джентльмена” (1760–1767) і “Сентиментальна подорож” (1768)) був створений жанр “подорожі”, який у XVIII ст. широко поширився і елементи якого були використані романом виховання, зокрема у створенні образу героя-мандрівника, у розвитку сюжетної лінії ідейно-морального обновлення героя, у розкритті ролі обставин і середовища у формуванні свідомості й характеру героя, що перебував під впливом отриманих від дійсності вражень.

Спираючись на образ людини і часу, М. Бахтін у російському літературознавстві в праці “Роман виховання і його значення в історії реалізму одним з перших дослідив теоретичні основи роману виховання, визначив його специфічні особливості й відмінності від інших жанрових форм, запропонував власну класифікацію роману виховання, простежив його проблематику. Розглядаючи жанрові різновиди роману виховання, вчений зіставив роман випробувань і роман виховання, зазначивши у першому типі роману незмінність героя, що випробовується вже готовим ідеалом, і наявність у другому ідеї становлення героя, яка організовує художню структуру твору. Тому неточним є, на наш погляд, твердження деяких дослідників, що М. Бахтін запровадив ще одне визначення роману виховання – "роман випробувань"” [7, 494]. М. Бахтін стверджує хиткість меж, що існують між романом випробування і романом виховання.

Своєрідним романом виховання є “Злочин і кара” (1866), “Підліток” (1874–1875) Ф. Достоєвського, “Нудота” (фр. La Nausée, перша назва “Меланхолія”, 1938) Ж.-П. Сартра, “Сторонній” (фр. L’Étranger; інший варіант перекладу: “Чужий”, 1942) А. Камю, “Під сіткою” (англ. “Under the Net”, 1954) А. Мердок. В Єкатеринбурзі в 2001 році була захищена Ельвірою Анатоліївною Демченковою кандидатська дисертація “"Підліток" Ф. М. Достоєвського як роман виховання: Жанр і поетика”.

Творчість американського митця останніх десятиліть XX – початку XXI століття – у центрі уваги Олени Михайлівни Загаріної, яка в кандидатській дисертації “Традиції роману виховання в прозі Дж. Ірвінга кінця 1960-х–1980-х рр.” (Саранск, 2011) розглядає тему виховання і випробування героя в романах “Отель "Нью-Гемпшир"”, “Правила виноділів”, “Молитва про Оуена Міні” Дж. Ірвінга кінця 1960–1980-х років, їхню художню своєрідність.

Діахронічний підхід до роману дає змогу літературознавцю виділити такі внутрішньожанрові підтипи:

– циклічний – з поступовим відтворенням шляху героя з дитинства до старості з фіксацією всіх змін у характері й світогляді людини, пов’язаних зі зміною віку; “ідилічно-циклічний інгредієнт” [1, 201] характерний, зокрема, для роману становлення Л. Толстого;

– типовий шлях, який повторюється, становлення людини від “юнацького ідеалізму і мрійливості до зрілої тверезості та практицизму” [1, 201]. Зовнішній світ і життя героя постають як школа і досвід, як середовище, через які проходить людина,

одержуючи результат. Цей тип роману представлений класичним романом виховання другої половини XVIII ст. у К. Віланда, І. Вецеля, Й. Гете. Саме цей тип є характерним явищем німецького Просвітництва, де “в зародковій формі були порушені проблеми людських можливостей і дійсності та творчої ініціативності” [1, 203];

– біографічний (автобіографічний) тип, де циклічність відсутня, а становлення відбувається в біографічному часі і, проходячи через неповторні індивідуальні етапи, є результатом усієї сукупності життєвих умов і подій, що змінюються. М. Бахтін наголошує на відсутності принципу становлення, розвитку героя, який залишається незмінним. “Становлення життя-долі зливається зі становленням самої людини” [1, 202], як у Г.Філдінга в “Історії Тома Джонса, знайди”, у Ч. Діккенса в “Девіді Копперфілді”;

– дидактико-педагогічний роман, в основі якого – педагогічна ідея, педагогічний процес виховання, як у “Телемаху” Ф. Фенелона, в “Емілі” Ж.-Ж. Руссо. Деякі його елементи спостерігаються у Ф. Рабле і Й. Гете в інших різновидах роману становлення;

– реалістичний тип роману становлення, в якому разом зі становленням людини на рубежі двох епох відбувається історичне становлення і зміна самого світу, який у попередніх типах роману був стабільним і міцним, вимагаючи від людини, що розвивалась, змінювалась у межах однієї епохи, пристосування і підкорення до законів свого життя (“Гаргантюа і Пантагрюель”, “Сімпліціссімус”, “Вільгельм Майстер”). М. Бахтін стверджує, що роман виховання є синтетичним романом, підготовленим розвитком роману подорожі, роману випробувань, біографічного.

Іншу класифікацію роману виховання пропонує літературознавець Д. Затонський, виділяючи залежно від еволюції особистості два типи [5, 136–169]:

– “роман кар’єри”, коли еволюція особистості є негативною. Досягнення успіху відбувається через внутрішній конфлікт, втрату моральних чеснот, пригнічення важливих людських якостей (“Червоне і чорне” Стендаля, “Втрачені ілюзії” О. Бальзака, “Ярмарок суєти” В. Теккерея, “Любий друг” Г. Мопассана, “Геній”, “Сестра Керрі” і “Американська трагедія” Т. Драйзера тощо). Людина з низів, прагнучи пробитися у вищий світ, як правило, морально або фізично гине. Цей тип роману характерний для класичної французької та американської літератур;

– позитивна еволюція особистості (“Вільгельм майстер” Й. Гете, “Уеверлі” В. Скотта, “Девід Копперфільд” і “Великі сподівання” Ч. Діккенса, “Пенденніс” Теккерея). Цей тип притаманний переважно англійській та німецькій літературам. До речі, дискусійним на сьогодні залишається питання про роман виховання у Ч. Діккенса. Першим романом виховання у цього митця, на думку Є. Генієвої, став роман “Пригоди Олівера Твіста”, а Т. Сільман таким першим романом виховання в творчості Ч. Діккенса вважає роман “Домбі і син”. Цікавими й слушними в цьому плані є висновки дисертації “Роман Ч. Діккенса "Життя і пригоди Ніколаса Нікльбі" як роман виховання” (Балашов, 2011) Юлії Сергіївни Камардіної.

Л. Пінський у монографії “Реалізм епохи Відродження” пов’язує особливості роману виховання з традицією сюжету-ситуації, яку заклав у “Дон Кіхоті” Сервантес. Дослідник згадує освітній роман як жанровий різновид, побудований за принципом

сюжету-ситуації.

Типологія роману виховання різноманітна і представлена цілою низкою типів героїв: “геній” (митець, учений), “маленька людина”, “середній герой”, “дивак”, “бунтар”, “конформіст” тощо. Типологія зумовлює і характер мети, до якої йде герой шляхом бунту або еволюції, конформізму. У “Лексиконі загального та порівняльного літературознавства” (2001) пропонуються два орієнтири: спрямованість до ідеалу, який втілюється в залученні до світу мистецтва, або в соціальному радикалізмі, або у втечі від суспільства, а також “матеріальне та честолюбне задоволення, яке здійснюється через перехід на вищий щабель соціальної ієрархії” [7, 494].

В. Пашигорєв вважає, що роман виховання є романом про формування світоглядної позиції героя в результаті уроків життя, практичного досвіду, про складні пошуки смислу буття, суспільного ідеалу, позитивної програми. З погляду гуманістичної концепції особистості В. Пашигорєв класифікує німецький роман виховання за такими характерними типами: правитель-гуманіст і демократ (Агатон Віланда, Йосип Прекрасний Т. Манна, Кнехт Гессе); правдошукач, що еволюціонує в напрямі діяльного, продуктивного існування і суспільно корисної діяльності (Вільгельм Мейстер Гете, Генріх Леє Келлера, Станіслаус Бюднер Штрітматтера, Марк Нібур Канта); митець, який долає конфлікт духу і життя на шляху гармонійного існування (Генріх Новаліса, Генріх Леє Келлера) [11, 132–133]. Враховуються такі характеристики при класифікації романів виховання: концепція особистості, характер конфлікту роману, життєва програма героя.

У композиції роману виховання важлива роль належить речовому світові (портрет, інтер’єр, географічні назви, краєвиди, опис одягу, речей, їжі, просторові координати), який виконує “не тільки конкретно-відображальну функцію, але є знаками, символами певних життєвих настанов та цінностей, способу життя (мотив шляху, образ дому, саду, моря, міста, села тощо)” [7, 495].

Нині в літературознавстві відсутній єдиний погляд на періодизацію й особливості розвитку Просвітництва. Однак можна стверджувати, що вплив ідейно-естетичних принципів Просвітництва обумовив появу нових або модифікацію вже відомих жанрів у літературі як XIX, так і XX ст., зокрема, й роману виховання “як втілення прогресивних ідей і поглядів на проблему "людина і суспільство", на необхідність формування нового типу громадянина і на сам процес формування” [14, 42], на пошуки позитивної програми розвитку особистості.

Ознаки роману виховання як жанрового різновиду роману спостерігаються тією чи іншою мірою в різних національних літературах. Жанр просвітницького роману виховання, обумовлений просвітницькою ідеологією, продовжив існувати і розвиватися в російській та українській прозі другої половини XIX ст., зокрема, у Т. Шевченка (“Близнецы”, “Художник”), П. Мирного (“Хіба ревуть воли, як ясла повні?”), А. Свидницького (“Люборацькі”), І. Франка (“Лель і Полель”, перша частина; незакінчений роман “Не спитавши броду”), у Л. Толстого (автобіографічна трилогія “Дитинство”, “Отроцтво”, “Юність”), М. Лєскова (“Дитячі роки”), Ф. Достоєвського (“Підліток”), І. Гончарова (“Обломов”) тощо. Крім того, елементи просвітницького роману виховання наявні в повістях Т. Шевченка, Марка Вовчка, І. Нечуя-Левицького,

П. Мирного, а повість "Петрії і Довбущуки" І. Франка, за твердженням Т. Гундорової, вирізняється "проблематикою, близькою до роману виховання" [6, 3, 302]. Інша дослідниця зазначає: М. Бахтін "неодноразово підкреслював своєрідність у розвитку лінії російського виховного роману, яка близько підходить до традицій німецького Bildungsroman'у, хоча прямого впливу останнього і не зазнавала" [3, 51]. Отже, проблема роману виховання, його витоків, еволюції, жанрової специфіки, національної своєрідності продовжує бути в центрі уваги літературознавців різних країн.

Література

1. Бахтин М. Эстетика словесного творчества / М. Бахтин. – М. : Искусство, 1979. – 424 с.
2. Влодавская И. А. Поэтика английского романа воспитания начала XX в. : типология жанра / И. А. Влодавская. – К. : Вища школа, 1983. – 181 с.
3. Диалектова А. Воспитательный роман в немецкой литературе эпохи Просвещения / А. Диалектова. – Саранск : Изд-во СГПИ, 1972. – 38 с.
4. Жеребин А. И. Блистательный провал (К проблеме "романа воспитания" в творчестве К. М. Виланда) / А. И. Жеребин // Школа теоретической поэтики : [сборник научных трудов к 70-летию Натана Давидовича Тамарченко] / [ред. сост. В. И. Тюпа, О. В. Федунина]. – М. : Изд-во Кулагиной – Intrada, 2010. – С. 189–198.
5. Затонский Д. В. В наше время / Д. В. Затонский. – М. : Сов. писатель, 1979. – 430 с.
6. Історія української літератури XIX ст. : [в 3-х кн.] / [під ред. М. Т. Яценка]. – К. : Либідь, 1995.
7. Лексикон загального та порівняльного літературознавства / [за ред. А. Волкова, О. Бойченка та ін.]. – Чернівці : Золоті литаври, 2001. – 636 с.
8. Лессинг Г.-Э. Гамбургская драматургия / Г.-Э. Лессинг. – М. ; Л. : Academia, 1936. – 455 с.
9. Липатов А. В. Возникновение польського просветительского романа (проблемы национального и общеевропейского) / А. В. Липатов. – М. : Наука, 1974. – 302 с.
10. Мир Просвещения : [исторический словарь] / [под ред. В. Ферроне, Д. Роша, С. Я. Карпа ; пер. с итал. Н. Ю. Плавинской под ред.]. – М. : Памятники исторической мысли, 2003. – 668 с.
11. Пашигорев В. Н. Роман воспитания в немецкой литературе XVIII–XX векав / В. Н. Пашигорев. – Саратов : Изд-во Саратовск. ун-та, 1993. – 144 с.
12. Притолюк С. Жанрові особливості роману виховання / С. Притолюк. – Тернопіль : Видавець Стародубець, 2004. – 48 с.
13. Соколянский М. Г. Западноевропейский роман эпохи Просвещения (Проблемы типологии) / М. Г. Соколянский. – К. ; О. : Вища школа, 1983. – 140 с.
14. Сидоренко О. О. "Хіба ревуть воли, як ясла повні?" – роман виховання / О. О. Сидоренко // Радянське літературознавство. – 1989. – № 5. – С. 40–48.

Анотація

У статті розглядається виникнення, сутність, сюжетно-композиційна структура і система жанрових ознак "роману виховання", намічається перспектива аналізу цього жанру в російській та українській прозі другої половини XIX століття.

Ключові слова: роман виховання, типологія, жанр, хронотоп, жанрові підтипи, система ознак.

Аннотация

В статье рассматриваются возникновение, сущность, сюжетно-композиционная структура и система жанровых признаков "романа воспитания", намечается перспектива анализа этого жанра в русской и украинской прозе второй половины XIX века.

Ключевые слова: роман воспитания, типология, жанр, хронотоп, жанровые подтипы, система признаков.